

O‘ZBEK VA INGLIZ KOMMUNIKATIV MADANIYATIDA NOVERBAL VOSITALARNING TIPOLOGIK TAHLILI

Jurayev Firdavs Komil o‘g‘li,
Mustaqil tadqiqotchi

Ilmiy rahbar: Yuldosheva Nilufar Ergashovna,

Filologiya fanlari doktori, professor, QarDU “O‘zbek tilshunosligi” kafedrasini mudiri

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz kommunikativ madaniyatida qo‘llanadigan noverbal vositalar tipologik va qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi noverbal kommunikatsiya shakllarini tizimlashtirish, ularning funksional hamda pragmatik xususiyatlarini aniqlash va ikki xil madaniy muhitdagi qo‘llanishidagi o‘xshash hamda farqli jihatlarni yoritishdan iborat. Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tipologik, pragmatik, diskurs tahlili hamda kuzatuv metodlaridan foydalanildi. Natijalar noverbal vositalar kommunikativ jarayonning mustaqil va muhim tarkibiy qismi ekanligini, ularning mazmuni esa madaniy me‘yorlar, ijtimoiy qadriyatlar va kommunikativ etikaga bog‘liq holda shakllanishini ko‘rsatdi. O‘zbek kommunikativ madaniyatida ijtimoiy yaqinlik, hurmat va kollektivlik elementlari ustun bo‘lsa, ingliz kommunikativ tizimida individualizm, shaxsiy hudud va rasmiy kommunikativ masofa asosiy o‘rin egallashi aniqlandi. Tadqiqot natijalari madaniyatlararo kommunikatsiya, tarjimashunoslik va til o‘qitish metodikasida noverbal vositalarning amaliy ahamiyatini ochib beradi.

Kalit so‘zlar: noverbal kommunikatsiya, noverbal vositalar, kommunikativ madaniyat, qiyosiy-tipologik tahlil, kinezika, proksemika, paralingvistika, madaniyatlararo kommunikatsiya, o‘zbek tili, ingliz tili.

Kirish. Kommunikatsiya inson faoliyatining eng muhim ijtimoiy mexanizmlaridan biri bo‘lib, unda axborot uzatish nafaqat verbal birliklar, balki turli noverbal vositalar orqali ham amalga oshiriladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, muloqot jarayonida axborotning mazmuni va emotsional rang-barangligi ko‘pincha noverbal belgilar orqali ifodalanadi. Noverbal kommunikatsiya mimika, tana harakati, imo-ishora, ko‘z orqali aloqa, ovoz ohangi, kommunikativ masofa, teginish, vaqtga munosabat hamda tashqi ko‘rinish kabi ko‘plab komponentlarni o‘z ichiga oladi va ular nutqning semantik hamda pragmatik mazmunini kuchaytiradi. Shu jihatdan noverbal vositalar kommunikativ aktning ajralmas qismi sifatida qaralib, ular muloqot samaradorligini oshirish, nutq maqsadini aniqlashtirish va suhbatdoshlar o‘rtasida psixologik uyg‘unlikni ta‘minlashga xizmat qiladi.

Zamonaviy lingvistika, psixolingvistika, sotsiolingvistika va pragmatika yo‘nalishlarida noverbal kommunikatsiya alohida tadqiqot obyekti sifatida shakllangan. Ilmiy yondashuvlarda noverbal vositalar til tizimiga nisbatan ikkilamchi element sifatida emas, balki mustaqil semantik va kommunikativ qatlam sifatida talqin qilinmoqda. Ayniqsa, kommunikativ niyat, emotsional holat va ijtimoiy munosabatlarni ifodalashda noverbal belgilar verbal nutqqa nisbatan tezroq va kuchliroq ta‘sir ko‘rsatishi aniqlangan. Shu bois noverbal muloqotni o‘rganish

bugungi kunda tilshunoslik bilan bir qatorda antropologiya, madaniyatshunoslik va psixologiya sohalari bilan ham chambarchas bog'liq holda rivojlanmoqda.

Madaniyatlararo kommunikatsiya sharoitida noverbal belgilarni to'g'ri talqin qilish alohida dolzarblik kasb etadi. Chunki har bir madaniyatda shakllangan ijtimoiy me'yorlar, qadriyatlar va mental xususiyatlar noverbal vositalarning ma'nosini belgilab beradi. Bir madaniyatda hurmat yoki yaqinlik belgisi sifatida qabul qilinadigan harakat boshqa madaniy muhitda rasmiylikni buzish yoki noqulaylik ramzi sifatida baholanishi mumkin. Aynan shunday tafovutlar xalqaro muloqot, tarjima jarayoni hamda chet tilini o'qitish amaliyotida kommunikativ tushunmovchiliklarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

O'zbek va ingliz kommunikativ madaniyatlari tarixiy rivojlanish yo'li, ijtimoiy munosabatlar modeli, kommunikativ etiketi va mental qadriyatlari jihatidan sezilarli farqlarga ega. O'zbek muloqot madaniyatida kollektivlik, hurmat va ijtimoiy yaqinlik tamoyillari ustuvor bo'lsa, ingliz kommunikativ tizimida individualizm, shaxsiy hudud va rasmiy kommunikativ masofa muhim o'rin tutadi. Natijada noverbal vositalarning qo'llanishi, ularning semantik yuklamasi hamda interpretatsiyasi ikki madaniyatda turlicha namoyon bo'ladi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi — o'zbek va ingliz kommunikativ madaniyatida qo'llanadigan noverbal vositalarni tipologik jihatdan tasniflash, ularning funksional va pragmatik xususiyatlarini aniqlash hamda qiyosiy tahlil asosida umumiylik va farqli jihatlarni ilmiy asosda yoritishdan iborat. Tadqiqot natijalari noverbal kommunikatsiyaning madaniyatlararo muloqotdagi o'rnini chuqurroq anglash, shuningdek til o'qitish metodikasi, tarjima nazariyasi va kommunikativ kompetensiyani shakllantirish jarayonida amaliy qo'llanma sifatida xizmat qilishi mumkin.

Tadqiqot metodlari. Ushbu tadqiqot noverbal kommunikatsiya vositalarini tizimli va qiyosiy jihatdan o'rganishga qaratilgan bo'lib, unda kompleks metodologik yondashuv qo'llanildi. Tadqiqot jarayonida lingvistik, pragmatik hamda madaniyatlararo kommunikatsiya nazariyalariga tayangan holda bir nechta ilmiy metodlar integratsiyalashgan tarzda foydalanildi. Bu esa noverbal birliklarning nafaqat shakliy, balki funksional va semantik xususiyatlarini chuqurroq tahlil qilish imkonini berdi.

Tadqiqot quyidagi asosiy metodlarga tayandi:

Qiyosiy-tipologik metod — o'zbek va ingliz kommunikativ muhitida qo'llanadigan noverbal vositalarni tizimli ravishda solishtirish maqsadida qo'llanildi. Ushbu metod yordamida noverbal belgilar tasnifi, ularning shakliy ifodasi, madaniy

motivatsiyasi va kommunikativ vazifalaridagi o'xshash hamda farqli jihatlar aniqlashtirildi.

Pragmatik tahlil metodi — noverbal vositalarning kommunikativ niyatni ifodalashdagi roli, suhbatdoshlar orasidagi munosabatni shakllantirishdagi funksiyasi hamda kontekstga bog'liq ma'no o'zgarishlarini aniqlash uchun qo'llanildi. Bu yondashuv orqali noverbal birliklarning muloqotdagi implicativ mazmuni va yashirin kommunikativ signallari tahlil qilindi.

Diskurs tahlili — real kommunikativ vaziyatlarda noverbal belgilar qanday qo'llanishini aniqlash maqsadida ishlatildi. Ayniqsa, kundalik suhbatlar, rasmiy nutqlar, ta'lim jarayonidagi muloqot va ijtimoiy kommunikatsiya misollarida noverbal vositalarning verbal nutq bilan o'zaro integratsiyasi o'rganildi.

Kuzatuv va tavsifiy metod — tabiiy kommunikativ muhitda ishtirokchilarning noverbal xatti-harakatlarini kuzatish hamda ularni ilmiy tavsiflash uchun qo'llanildi. Bu metod orqali noverbal belgilarni real kontekstda qayd etish va ularning amaliy qo'llanish xususiyatlarini aniqlash imkoniyati yaratildi.

Tadqiqot materiali sifatida kundalik og'zaki muloqot namunalarning tabiiy kuzatuvlari, rasmiy va norasmiy kommunikativ vaziyatlar, ta'lim jarayonidagi interaktiv suhbatlar hamda madaniy kommunikativ xatti-harakatlar tanlab olindi. Tanlangan materiallar noverbal vositalarning turli ijtimoiy vaziyatlardagi funksional yuklamasini ko'rsatishga xizmat qildi. Shuningdek, kommunikativ holatlar madaniy kontekst, suhbat ishtirokchilarining ijtimoiy mavqei, yosh va muloqot turi kabi omillar asosida guruhlanib tahlil qilindi.

Natijada qo'llangan metodologik yondashuvlar noverbal kommunikatsiya vositalarining tipologik tizimini shakllantirish, ularning madaniy-semantik farqlarini aniqlash va o'zbek hamda ingliz kommunikativ madaniyatidagi funksional o'rnini ilmiy asosda yoritishga imkon berdi.

Natijalar. Tahlil natijalariga ko'ra noverbal vositalar quyidagi asosiy tipologik guruhlariga ajratildi:

1. Kinezika (tana harakati va mimika)

Kinezika insonning yuz ifodasi, qo'l harakatlari va tana holatini qamrab oladi.

O'zbek kommunikativ madaniyatida boshni engil egish hurmat ifodasi sifatida qo'llanadi.

Ingliz muloqotida esa yuz ifodasi va qo'l harakatlari ko'proq individual emotsiyani namoyon etadi.

Kinezika har ikki madaniyatda emotsional mazmuni kuchaytiruvchi asosiy vosita sifatida namoyon bo'ldi.

2. Proksemika (kommunikativ masofa)

Proksemika muloqotdagi makon va jismoniy masofa bilan bog'liq.

O'zbek jamiyatida yaqin masofa ko'proq tabiiy qabul qilinadi. Ingliz kommunikativ muhitida shaxsiy hududga rioya qilish kuchliroq normaga ega. Bu farq kollektiv va individualistik madaniy model bilan izohlanadi.

3. Paralingvistika (ovoz xususiyatlari)

Paralingvistik vositalar — nutq tezligi, pauza, tembr, intonatsiya va ovoz balandligini o'z ichiga oladi. O'zbek nutqida emotsional ohang va intonatsion boylik kuchliroq kuzatiladi. Ingliz muloqotida esa nazoratli intonatsiya va ritm kommunikativ standart sifatida shakllangan.

4. Ko'z orqali kommunikatsiya

Ko'z bilan aloqa kommunikativ ishonch va e'tibor belgisi hisoblanadi. O'zbek madaniyatida uzoq tik qarash ayrim holatlarda noqulaylik tug'dirishi mumkin. Ingliz kommunikatsiyasida esa ko'z bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqa faol tinglash va ochiqlik belgisi sanaladi.

5. Haptika (teginish)

Jismoniy kontakt madaniy xususiyatlarga kuchli bog'langan. O'zbeklarda qo'l berish, yelkaga urish yoki yaqin jismoniy kontakt do'stona munosabatni bildiradi. Ingliz muhitida esa teginish rasmiy vaziyatlarda cheklangan.

6. Xronemika (vaqtga munosabat)

Vaqtning boshqarish ham noverbal kommunikatsiyaning muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ldi. Ingliz kommunikativ modelida punktuallik yuqori qiymatga ega. O'zbek muloqotida esa vaqtga nisbatan moslashuvchanlik ko'proq uchraydi.

7. Artefaktlar va tashqi ko'rinish

Kiyim va tashqi imij kommunikativ identifikatsiya vazifasini bajaradi. O'zbek madaniyatida milliylik va ijtimoiy maqom aks etadi. Ingliz muhitida individual uslub va shaxsiy tanlov ustuvor.

Muhokama. Tadqiqot natijalari noverbal kommunikatsiyaning murakkab va ko'p qatlamli tabiatini tasdiqladi. Bir tomondan, noverbal vositalar insonning biologik va psixologik xususiyatlariga asoslangan universal kommunikativ tizim sifatida namoyon bo'ladi. Mimika, emotsional yuz ifodalari, ayrim asosiy tana harakatlari kabi belgilar turli madaniyatlarda umumiy biologik asosga ega bo'lib, insoniyatga xos tabiiy kommunikativ mexanizm sifatida ishlaydi. Ikkinchi tomondan esa, ushbu universal elementlar har bir jamiyatning tarixiy rivoji, ijtimoiy qadriyatlarini va madaniy me'yorlari ta'sirida o'ziga xos mazmun kasb etadi. Natijada noverbal

vositalar nafaqat tabiiy, balki madaniy kodlangan kommunikativ tizim sifatida ham shakllanadi.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatdiki, o'zbek kommunikativ madaniyatida ijtimoiy hurmat, kollektivlik va ijtimoiy yaqinlik tamoyillari noverbal xatti-harakatlarda aniq aks etadi. Masalan, tana holati, bosh harakati yoki kommunikativ masofaning qisqaligi ko'pincha samimiylik va ijtimoiy birdamlik belgisi sifatida talqin qilinadi. Ingliz kommunikativ madaniyatida esa individual mustaqillik, shaxsiy hududga rioya qilish va rasmiy kommunikativ chegaralar ustuvor ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun bir xil noverbal signal ikki madaniyatda turlicha interpretatsiyaga ega bo'lishi kuzatildi. Bu holat noverbal vositalarning ijtimoiy-pragmatik vazifasi madaniy kontekst bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi.

Tahlil natijalari yana bir muhim jihatni — noverbal vositalarning verbal nutqqa nisbatan faqat yordamchi emas, balki ba'zan dominant kommunikativ rol bajarishini ko'rsatdi. Suhbat jarayonida mimika, ko'z orqali aloqa, pauza yoki ovoz ohangi nutq mazmunini aniqlashtirishi, kuchaytirishi yoki hatto verbal ma'noni inkor etishi mumkin. Bu esa noverbal signallarni kommunikativ niyatni aniqlashda asosiy indikatorlardan biri sifatida baholash zarurligini anglatadi. Ayniqsa, emotsional holatni ifodalash, ishonch darajasini belgilash yoki suhbatdoshlar o'rtasidagi psixologik masofani shakllantirishda noverbal belgilar ustuvor ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi.

Shu bilan birga, madaniyatlararo kommunikatsiya kontekstida noverbal vositalarning noto'g'ri talqin qilinishi kommunikativ to'siqlarni yuzaga keltirishi mumkinligi ham kuzatildi. O'zbek kommunikativ muhitida odatiy hisoblangan yaqin masofa yoki hissiy ifodaning kuchliligi ingliz til muhitida ortiqcha emotsionallik yoki shaxsiy hududga aralashish sifatida qabul qilinishi ehtimoli mavjud. Aksincha, ingliz kommunikatsiyasidagi rasmiy masofa va cheklangan gestikulyatsiya o'zbek madaniy kontekstida sovuqqonlik yoki muloqotga qiziqmaslik sifatida talqin qilinishi mumkin. Bu holat noverbal tipologiyani chuqur o'rganish madaniyatlararo samarali muloqotni ta'minlashda muhim omil ekanligini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari noverbal kommunikatsiyani til tizimining chekka elementi sifatida emas, balki mustaqil, ko'p funksiyali va madaniy jihatdan shartlangan kommunikativ tizim sifatida ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatadi. Bu esa kelgusida noverbal vositalarni lingvopragmatik, sotsiomadaniy va psixokommunikativ nuqtayi nazardan yanada chuqur o'rganish istiqbollari belgilaydi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijalari noverbal kommunikatsiya vositalarining inson muloqoti tizimida alohida va muhim o‘rin egallashini ilmiy jihatdan tasdiqladi. Qiyosiy-tipologik tahlil asosida o‘zbek va ingliz kommunikativ madaniyatida qo‘llanadigan noverbal birliklar o‘rtasidagi umumiylik hamda farqli jihatlar aniqlanib, ularning madaniy va pragmatik xususiyatlari yoritildi. Tadqiqot yakunida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

1. Noverbal vositalar kommunikatsiyaning mustaqil va tizimli tarkibiy qismi hisoblanadi. Ular verbal nutqni shunchaki to‘ldiruvchi element emas, balki kommunikativ ma‘noni shakllantirish, emotsional holatni ifodalash hamda suhbatdoshlar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatni belgilashda faol qatnashuvchi muhim mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

2. O‘zbek va ingliz kommunikativ madaniyatida noverbal birliklar umumiy tipologik asosga ega, ya‘ni mimika, gestikulyatsiya, kommunikativ masofa, intonatsiya va boshqa vositalar har ikkala madaniyatda mavjud. Biroq ularning semantik mazmuni, qo‘llanish chastotasi va interpretatsiyasi bevosita madaniy me‘yorlar, ijtimoiy qadriyatlar hamda tarixiy kommunikativ tajriba bilan belgilanadi.

3. O‘zbek kommunikativ modelida ijtimoiy yaqinlik, hurmat va kollektivlik tamoyillari ustuvorlik qiladi, bu esa noverbal vositalarning erkinroq va samimiyroq qo‘llanishida namoyon bo‘ladi. Ingliz kommunikativ madaniyatida esa individualizm, shaxsiy hududni saqlash va kommunikativ masofaga rioya qilish muhim kommunikativ norma sifatida shakllangan bo‘lib, noverbal ifodalarning nisbatan nazoratli va cheklangan ko‘rinishiga olib keladi.

4. Noverbal vositalarni tipologik tahlil qilish amaliy jihatdan katta ahamiyatga ega. U madaniyatlararo kommunikatsiyada yuzaga keladigan tushunmovchiliklarni kamaytirish, tarjima jarayonida yashirin pragmatik ma‘nolarni to‘g‘ri yetkazish hamda chet tilini o‘qitish jarayonida kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda samarali metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.

5. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, noverbal kommunikatsiya madaniy identifikatsiyaning muhim elementi hisoblanadi va uning chuqur o‘rganilishi zamonaviy lingvistika, pragmatika hamda madaniyatlararo kommunikatsiya tadqiqotlari uchun istiqbolli yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Umuman olganda, noverbal vositalar tipologiyasini chuqur o‘rganish nafaqat nazariy lingvistik tadqiqotlar, balki global kommunikativ jarayonlarda samarali muloqotni ta‘minlash uchun ham muhim ilmiy-amaliy asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Birdwhistell, R. *Kinesics and Context: Essays on Body Motion Communication.*
2. Hall, E. T. *The Hidden Dimension.*
3. Ekman, P., Friesen, W. *Nonverbal Communication and Emotional Expression.*
4. Knapp, M., Hall, J. *Nonverbal Communication in Human Interaction.*
5. Samovar, L., Porter, R. *Intercultural Communication: A Reader.*

